CURIOSITATS ALS ÚLTIMS SOTERRATS A LES ESGLÉSIES DE LA VILA D'ONDARA

Pere Joan Torres Pérez

Encarregat del Cementeri Parroquial, sagristà, mantenidor i arxiver de la Parròquia

Tal com recull l'estimat historiador Robert Miralles a la gran obra: «Ondara dels orígens a 1900», el 2 de març de 1812, s'inaugura el primer Cementeri "fora" de la població, als carrers Sant Lluís i Constitució (al barri del Crist), complint la cèdula reial de Carles III emesa el 1799. Hi havia dos objectius primordials: la salubritat i les condicions socials. Per tant, podem parlar d'un abans i un després pel que respecta a la inhumació dels cossos, ja que aquest fet marcaria el fi dels soterrats a les esglésies i als seus voltants començant la coneguda era els Cementeris tant municipals com parroquials.

Aprofitant la gran efemèride dels quatre segles d'història del primer «Quinqué libri» parroquial, l'actual enterrador d'Ondara, vos ofereix un xicotet viatge amb algunes curiositats aparegudes al llibre sisé que recull la vida parroquial des del 1782 fins al mateix 1812. Si fem una ullada a l'última secció dedicada als difunts, trobarem totes aquelles últimes persones que foren inhumades i "descansen" al subsol del Temple Parroquial, l'Església del Convent dels Franciscans Mínims i l'Ermita de Pamis. Com aquest tema dona per a molt, he volgut investigar l'últim quart de segle (1782-1802).

La primera característica que ens crida l'atenció és el fet social i caritatiu dels soterrats com a obra de misericòrdia. Malgrat que la construcció dels Cementeris volia posar fi a la distinció entre els catòlics i no catòlics, el tipus de mort o l'estatus econòmic i social del difunt, la Parròquia d'Ondara donava sepultura a gent sense recursos. Podem trobar l'expressió llatina *«Amore Dei»*, es a dir, per Caritat, a la persona que es donava terra sense poder pagar-ho com apareix el 1782. En altres casos, eren els familiars més directes qui es feien càrrec de les despeses funeràries al no poder fer testament per no tindre béns: *«No testó por no poder hablar y su marido se obligó a pagar quince libras para los gastos funerales»*. O el 1793: *«No hizo testamento por no tener, su padre se obligó al funeral de diez libras, excluyó el hábito»*. Per tant, l'expressió més comuna que apareix a les partides a la gent sense recursos econòmics són: «*Amore Dei*» i no «*hizo testamento por no tener de que...*»

El contrari ocorre amb la gent més pròxima a la parròquia o amb més recursos econòmics, la gran majoria. Aquestes persones, si no morien prematurament o joves, reflectien al testament tot el necessari per a la seua sepultura: diners, tipus de celebració exequial, lloc del soterrat, misses sufragi, vestimenta, us de caixa...

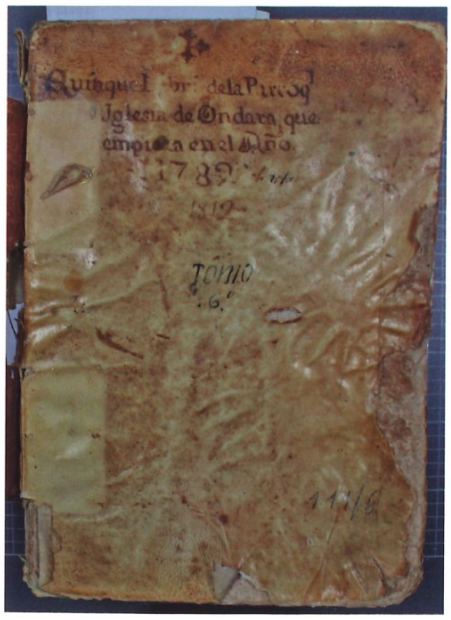

Portada del sisè llibre del «Quinqué libri» parroquial. (1782 - 1812). Arxiu Parroquial d'Ondara ref. 1.1.1/6

Diners. ¿Quin era el cost monetari d'un soterrat? Tot depenia dels serveis prestats, les misses celebrades i les últimes voluntats del difunt que eren reflectides al testament. Així, en 1782, trobem el cas d'una dona que va deixar 10 lliures per pagar els drets funeraris, la missa de cos present, i misses sufragi a Sant Antoni Abat; La Mare de Déu dels Desemparats i, el més curiós, a la *«Virgen de la Soledad»*, així que ja parlem de la devoció a la nostra Mare i Patrona. També trobem un altre cas que va deixar 25 lliures per dues misses cantades: *«una a la gloriosa Santa Ana y otra de réquiem con la asistencia del clero y comunidad de San Francisco de Paula de esta Villa [...] y que lo restante a los gastos funerales se convierta en misa rezadas de 5 sueldos»*. Cal assenyalar el fet de parlar de Santa Ana com a gloriosa, ja que era la patrona de la Vila junt a Sant Cristòfol.

Anem pujant de preu i en 1783, una dona deixa 45 lliures per al seu sepeli i memòria repartits en donatius de 10 sous per a la Casa Santa de Jerusalem i al Col·legi de Xiquets Orfes de Sant Vicent Ferrer de València. Aquesta dona, volia tres misses de sufragi, una a la *«Virgen de la Soledad»*; altra a la Puríssima Concepció (titular del Convent) i una tercera a la *«Señora Santa Ana»*. Per últim, va donar cinc sous per a les ànimes del purgatori.

El funeral més car de tots en l'època estudiada és de 80 lliures que diu així: *«pagados los gastos funerales, conviertan lo restante en misas rezadas de peseta su limosna y que se celebre in perpetum una misa cantada a la Virgen de los Dolores dejando para ella la limosna anual de doce sueldos, y el capital de 20 libras, que impone y casita con dos anegadas de huerta, partida de la Almunia, termino de esta Villa, que lindan con la acequia de molí de encoll y otros. Lega por una vez a los lugares Santos de Jerusalem, dos libras. Fue enterrado en la Iglesia del Convento y vestido su cuerpo con hábito de la misma en ataúd. Se le dijeron responsos in vía, vísperas de difuntos y demás de costumbre, dos misas cantadas acto discontinuo»*. La gran quantitat aportada es deu a tres fets: les misses en sufragi continues a la Verge dels Dolors, la caseta de camp i la caixa fúnebre, ja que ser enterrats en taüt era un suplement que no tots podien permetre's.

Lloc. Ubicació. Aquest fet és el més misteriós i al mateix temps curiós. Tenim clar que és a les tres esglésies presents al nostre poble: La parroquial, El

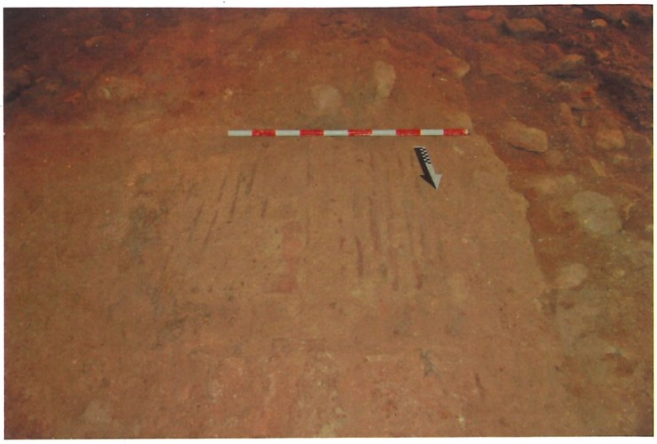

1 cripta: Temple Parroquial. Tapadora ben conservada d'una cripta rectangular orientada al N/S. Volta de canó. Construïda amb pedres i rajoles unides amb argamassa. Ubicació front al primer pilar esquerre entre la Capella del Bateig i la de Sant Rafael. És tracta d'una de les dues criptes més grans intactes, per descobrir, possiblement amb restes. Intervenció arqueològica pel nou paviment. 2010.

2 : Temple Parroquial. Vas funerari de forma quadrangular amb volta de canó desapareguda de la qual només queda un arranc a un costat. Correspon a l'antiga Capella de Sant Pere i actual Capella del Bateig. Queda situada recolzant-se sobre el que fou l'antic mur perimetral de la primitiva església. El vas fou aprofitat posteriorment com a lloc d'enderrocs. Intervenció arqueològica pel nou paviment. 2010.

Convent i Pamis. El que no podem concretar és el lloc exacte de la majoria dels cossos una vegada fetes les excavacions arqueològiques i els estudis dels subsols que varen ser: en profunditat al Convent, trobant-se les criptes buides i plenes d'enderrocs. De forma superficial al Temple Parroquial, trobant-se algunes criptes o vasos sense fer intervenció i plenes de restes i enderrocs. O, el cas de l'ermita de Pamis, encara per descobrir. Un altre fet difícil de poder ubicar és la disposició dels altars per modificacions, ampliacions o dessacralització de les esglésies tant del Convent com de la Parròquia que ha fet que les advocacions no es corresponguen en les actuals, ni per imatges venerades,

3: Antic Convent. Actual Església Verge de la Soledat. Accés a la que seria la cripta principal dels religiosos. Actualment buida de restes i amb enderrocs. Es situa al centre de la nau a l'altura dels altars de Sant Francesc de Paula i Santa Llúcia. Abans de l'ampliació de l'església del Convent, aquest accés es situava als peus del primitiu Altar Major.

ni per ubicacions. El fet més positiu és que gràcies a les partides de difunts, podem conéixer quins eren els altars i imatges dels nostres temples, en aquest cas, al segle XVIII. Així que, sense saber el lloc exacte, o el trasllat del difunt, en el cas del Convent una vegada desamortitzat, la gent descansava en la sepultura de Sant Francesc de Paula o de Sant Francesc de Sales al mateix Convent. A l'església de Pamis (amb una única cripta o vas). Respecte al Temple Parroquial trobem sepultures a la Capella de *«San Juan Crisostomo»* (vas funerari privat familiar), a la Capella de Sant Pere (actual capella baptismal on encara existeix aquest vas funerari ple de cossos), la sepultura del Rosari (la més citada als sis primers Quinqué libri), Capella de Sant Antoni o la sepultura privada dels Ferrer, entre altres... Malauradament en moltes partides de difunts sols reflecteix que *«se dio sepultura eclesiàstica en esta iglesia»* sense més informació. Respecte als sacerdots adscrits, vicaris, beneficiats, capellans, rectors de la parròquia i religiosos Franciscans Mínims es citen les criptes principals. Així, al Temple Parroquial, la cripta dels sacerdots s'ubicava al Presbiteri d'aquesta, a la part del cor com es cita el 9 de gener de 1788 per la mort de mossèn Joseph Domínguez y Salgado, el rector de la Parròquia, que se li donà terra sense caixa i vestit amb els ornaments litúrgics. La germandat sacerdotal era evident i a la missa exequial d'aquest rector d'Ondara va estar acompanyada per altres rectors de les poblacions veïnes del Verger, Dénia, Beniarbeig, Pedreguer i Ràfol.

L'exemple de mort d'algun franciscà al Convent, el podem trobar el 1789. Aquell any va morir mentre anava de camí cap a València el Pare Custodi Franciscà d'Assís de la província de València, malalt, i

4: Antic Convent. Actual Església Verge de la Soledat. Cripta sobre l'antic Altar de Sant Antoni Abat fins la desamortització segons inventari al 16 de setembre de 1835. Actualment buida de restes i amb enderrocs. Correspon a l'Altar de Santa Llúcia.

que va faltar en una visita al Convent d'Ondara. La seua partida, molt curiosa, diu així: *«Día cuatro de deciembre año mil setecientos ochenta y nueve murió a las tres de la tarde el Padre Fray Jacinto Nom de Deu jubilado y actual custodio de la provincia de Valencia, que pasaba de la villa de Altea a la Ciudad de Valencia, enfermo, de la orden de San Francisco de Asís y en el día cinco de dicho fue enterrado amore dei con asistencia del clero y de la comunidad de los mínimos en la sepultura de los religiosos del convento de esta villa. Recibió solamente la extrema unción en fe»*. Per últim, cal destacar que als soterrats tant a Pamis, com al Temple Parroquial, solia acudir la comunitat de Franciscans Mínims. Un gran gest de Caritat i exemple a seguir.

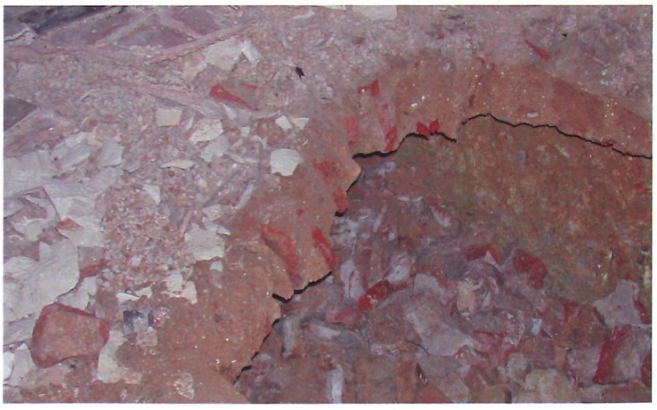

5: Antic Convent. Actual Església Verge de la Soledat. Accés a la cripta sobre l'antic Altar de Sant Francesc de Sales fins la desamortització segons inventari al 16 de setembre de 1835. Actualment buida de restes i amb enderrocs. Correspon a la capella on s'ubiquen les andes de la Soledat.

Estatus social. Junt amb els càrrecs i serveis eclesiàstics de la nostra Vila d'Ondara, als subsols de les tres esglésies també esperen la resurrecció gent important provinent d'altres poblacions o simplement que exercien oficis importants i eren naturals d'Ondara. Per exemple, en 1786 es donà terra a l'Ermita de Pamis al germà del Convent de Caputxins d'Alberic. El religiós va servir amb el nom de *«Zerafin»* que, per mort sobtada i, degut a la distància de les poblacions va ser soterrat a Pamis. *«No habiendo acudido por su cadáver los religiosos de dicho convento»*. Sa mare va pagar el sepeli. En 1784, fou soterrat a l'Església Parroquial un *«soldado del regimiento de la princesa»*. En 1799, Josef Ferrando *«soldado inválido con agregación de San Felipe»*. També descansen notaris o escrivans com Joseph Sánchez y Salazar, veí d'Ondara, encarregat de fer molts dels testaments i últimes voluntats dels difunts citats a les partides descrites. O *«D. Pedro Joseph Morant, escrivano de esta villa»*. *«D. Miguel Ferrer, Presbítero regente»*. *«D. Manuel Ferrándiz [...] y D. Francisco Tomás ecónomos»*. D. Joseph Domínguez i D. Francisco Mestre, rectors. Fray Juan Bautista Sendra, franciscà mínim del nostre Convent o el *«Doctor Luis Cabrera, médico de profesión»*, entre altres...

Vestimenta. Com s'ha citat anteriorment, pocs difunts descansen dintre d'una caixa o taüt. Era un luxe car i que ocupava massa espai en recintes, criptes o vasos molt reduïts per a la quantitat de gent que moria. Aquest fet provocava seriosos problemes de salubritat. Per tant, l'expressió "donar terra" era pràcticament textual i davant la humilitat de descansar al subsol d'un espai sagrat calia fer-ho com cal, es a dir, l'última roba o vestimenta que cobria les restes mortals del difunt també havia de ser religiosa, res de vestits luxosos o d'anar per casa, sinó hàbits de les distintes ordres simpatitzants del feligrés en qüestió. Així que la majoria de les partides de difunts, podem trobar que eren *«vestidos con hábito de San Francisco»* de l'orde dels Mínims de la comunitat de la nostra Vila. No obstant, també apareixen difunts amb *«Hábito de San Francisco de Asís»*. *«Hábito de Jesús Pobre y asistencia del Padre Sastre (Franciscà mínim al Convent d'Ondara)»*. *«Fue enterrado con habito de los recoletos de Dénia»*. *«Vestida con abito de Santa Clara de las religiosas Franciscanas del Convento de la Villa de Oliva»*, entre altres...

Causa de la mort. Salubritat. Per últim, en aquest xicotet viatge a les darreries del segle XVIII parlem de l'aspecte més trist i del que condicionaria la construcció del primer cementeri fora de la població. De què solia morir la gent i quant es donava sepultura. Tal com va explicar Robert Miralles a la xerrada del passat 3 de maig, moria molta gent jove, incloent-hi xiquets o albats (abans de prendre la primera comunió). El poc avanç de la medicina i les conegudes "pestes" feien evident l'expressió: "ha mort d'un mal roín". Així trobem mort de xiquets per malalties com: *«Que fallecio aier de infantil edad del accidente de viruelas y de quinze meses»*. *«Que de edad de ocho años, y de calentura maligna»*. Morir de vell, als vuitanta anys com recull alguna partida no era un fet molt comú. Per exemple, en 1784, dels 23 difunts registrats 17 eren albats i sols 6 adults.

L'avanç ràpid de la descomposició d'un difunt era el tema que més preocupava a la salubritat. Malgrat que s'intentava guardar les 24 hores des de la mort fins a la inhumació com ocorre en l'actualitat per normativa, hi havia moltes vegades que calia avançar-ho per sanitat. Així, podem trobar partides molt dures que diuen: *«fue enterrada en mismo día en esta iglesia por amenazar corrupción según certificado de esta villa»*. *«Se le dio sepultura por certificación del médico por amenazar su cuerpo disolución»*. *«Y el mismo día por amenazar disolución su cuerpo a juicio prudente»*. La partida amb el llenguatge més dolent que s'ha trobat respecte a la descomposició del cos diu així: *«que falleció dicho día por estar expuesto a reventarse según la certificación del doctor Antonio Gil, medico de esta Villa»*. No obstant, sempre hi havia una seriosa i digna preocupació del fet que totes les persones, a pesar de les morts prematures o sobtades, deixaren aquest món rebent la misericòrdia de Déu i l'administració dels sagraments de sanació per mitjà de la Penitència i la Unció.

Com podreu observar en aquest xicotet viatge, que esperem continuar amb altres èpoques i narrant successos o curiositats per tal d'anar investigant el ric patrimoni de l'Arxiu Parroquial en els quatre segles d'història. Com a conclusió d'aquest treball i com enterrador actual d'Ondara, puc dir que en l'actualitat també ocorren històries sorprenents i un tant especials que, per desgràcia no s'escriuen com es feia als últims segles. Podem dir en aquest article: *"Fins als morts parlen i fan història"*. Per últim, vull desitjar-vos unes Bones Festes i agrair de tot cor al nostre rector D. Ximo que m'ha ajudat en la redacció d'aquest article i en extraure conclusions. Espere que vos resulte interessant.